

A TÁRGYAK VÁLTOZÁSAI*

HARKAI VASS ÉVA

Nemes Nagy Ágnes eddig megjelent verseskötetei (*Kettős világban*, 1946; *Szárazvillám*, 1957; *Napforduló*, 1967) egy-egy évtizedet fognak át. Szerzőjük mindenképpen a ritkán megszólaló költők közé tartozik, verseit pedig jogosan jelölhetjük a művéség, a megformáltság, az esztétikai minőség fogalmaival. A három verseskötetet három gyűjteményes kötet követi: *A lovak és az angyalok* (1969), a *Között* (1981) és a nemrég napvilágot látott, *A Föld emlékei* (1986) című kötetek a szerző összegyűjtött verseit tartalmazzák. Tartalmuk, szerkezeti felépítésük többnyire ugyanaz, vagy csak elenyésző módosításokat alkalmaz szerzőjük, ami nemcsak versírói, hanem szerkesztésbeli tudatosságról is tanúskodik. A három gyűjteményes kötet magába olvasztja az időközben keletkezett költeményeket is. Míg *A lovak és az angyalok*ban az új versek a kötet különböző részeibe épülnek be, a *Között*ben új cikluscím — az *Egy pályaudvar átalakítása* — alá kerülnek. *A Föld emlékei* című kötetben is itt láthatunk változásokat: az említett ciklus az előző gyűjteményes kötethez viszonyítva nyolc új verssel bővült. Mindössze nyolc vers miatt talán fölöslegesnek látszana egy gyűjteményes kötet újrakiadása. Am ott áll a kötet fülszövegében e vállalkozás célkitűzése: egy induló életműsorozat első kötetét tartja kezében az olvasó a Kossuth-díjas szerző összegyűjtött verseivel. Ugyanakkor a kötet további céljai is nyilvánvalók: lehetővé tenni a ma olvasójának, hogy betekintést nyerjen a két, három, sőt négy évtizeddel ezelőtti napvilágot látott kötetek verseibe, s ezekkel egy időben tarthassa kézben a költő új alkotásait — tehát a teljes kontextust belátva követhesse nyomon e líra alakulását, fejlődését, új állomásait.

*

* Nemes Nagy Ágnes: *A Föld emlékei*. Összegyűjtött versek. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986

E versek olvasójának figyelmét már a *Között* című gyűjteményes kötet felhívta egy szerkesztésbeli változásra. Ez ismétlődött meg *A Föld emlékeiben* is: az első ízben a *Napfordulóban* közzétett *Fák* című vers ugyanis e két utóbbi verseskötnyvben a kötet élére kerül egymagában, besorolatlanul, ilyen módon az eddigi opus mintegy reprezentáns versévé avatja a szerző. Programversként is felfoghatjuk a *Fákat*, hiszen jelzi Nemes Nagy Ágnes ars poeticájának főbb célkitűzéseit, s bevilágítja jellegzetes versvilágának tájait. Már a verset indító mondat („Tanulni kell.”) is az értelemben vetett hit hirdetője, az „esztelenül bízom az észben”, a „nyíló értelem” szükségességének előrejelzése. A következő versszakban ezután megjelenik a kettősség mint helyzet, s az ebből következő között-állapot. A fa mint konkrét látvány („ahogyan talpig zúzmarások”) és a látvány elvonatkoztatásának kettősségére („és ködbe úszik át a fa, / akár a test emlékezetbe”) gondolunk itt, s a közöttük levő „sáv”-ban halványan körvonalazódik az a „között”-állapot, amely majd a *Kettős világban* című kötetben-ciklusban bontakozik tovább. Itt még nem hangsúlyos ez az állapot; csak metaforikusságot sejtet, de még nem pontosan körülhatároltak tartományai. A harmadik versszak a „csuklyás tárgyak” fogalomkörét vezeti be. A tárgyi világ, az elvont tárgyiasság világa ez, mely annak idején nemcsak Nemes Nagy Ágnes, hanem az egész Újhold-nemzedék lírájának alapvető vonása volt. „Az Újhold költőinek elvont tárgyiassága az élmény és a mű ama, viszonylag új, összefüggéseiből fejlődött ki, amely a szimbolizmus és impresszionizmus óta jött létre. A költő (...) arra törekedett, hogy a hangulatok szüntelenül változó, megbízhatatlan szűrője helyett valami szilárdabb és tartósabb katalizátor közvetítsen tudata és a valóság között” — írja e generációról Kenyeres Zoltán. A „csuklyás tárgyak” fogalomköre ugyanakkor a későbbi szobor-versek előhírnöke, maga a famotívum pedig a későbbi fa-versekben (*Diófa*, *Fenyő*, *Éjszakai tölgyfa* stb.) él tovább.

*

A költőnő első, azonos című kötetének verseit tartalmazó, *Kettős világban* című ciklus tovább mélyíti a *Fákban* előrejelzett fogalomköröket. „A negyvenezer kilométeres föld / agyam csigáján gördül egyre beljebb” — áll a *Hadijelvényben*. Az ismeret az azonos című vers tanulságai szerint nemcsak az értelemben vetett hit megnyilvánulása és realizálása, hanem a megismerés immár elkerülhetetlen igényének és egyetlen lehetőségének tárgya is („Csak egy marad meg, semmi más: / a tiszta ismeret.”). A befogadó, percipiáló én óriásira méretezettségét követhetjük itt ugyan nyomon, de nem a költő énnak az optimisztikus világ fölé való növekedését, hiszen az ismeret rokon kategóriái a szomjúság és a rettegés is. „A rettegés s az ismeret közt / mint hídbolt gör-

nyedek” — áll a vers második versszakában, s ez az állapot már kitep-hetetlenül a testbe is beépült: „a hátgerincem, homlokom / mind íves, osupa híd”. A között-állapot a ciklus további verseiben is hangot ad magáról („az ég s a tó között” — *A kím formái*), kulminációját azonban a *Kettős világban* című versben éri el. E ciklus kulcsverse a *Kettős világban* — már címében is hordozza az alapvető létkérdést, s a között-probléma erre a költői szakaszra vonatkozó lényegét fogalmazza meg. A lent-fent kettősségét vezeti be a vers első sora („Hajam a fűben, a fák kontya fent”) majd egy újabb, egyetemesebb kettősséghez vezet, melynek egyik pillére az „Enyém a táj”, a másik: „Hazám: a lét.” „Nemes Nagy Ágnes verseiben kettős világba kerülünk. Az első kötet címe ritkamód megsejtette az egész pályát. A költemény a kettős világ tükré és egymásba tükröztetése. (. . .) Maguk a szimbólumok is igen egyszerű dolgokat tükröznek, a közelséget és a messzeséget, a végest és a végtelent, a fentit és a lentit, térszemléletünk nagy kettősségeit” — írja a versről a hetvenes években Radnóti Sándor. A kettősség azonban nem csupán a térszemlélet kettőssége — több annál: létkérdés, amely ebben a versben még megoldható: „Hazám a lét — de benne ring a mérték”. „A költő, mint földmérő az égen, otthonra talált a kettős világban. (. . .) Ez a lelkesítő otthon a kiindulópontja a későbbi otthontalanságnak, költészete erről a nyugalmi pontról indul majd a valóságos kettősség felismerése felé. Mert hamarosan kiderül majd, hogy az égen lépkedő földmérő csak illúzió.” (Bányai János)

*

A *Száravillám* című kötetben először közzétett *Mesterségemhez* című vers azonnal válaszol az előbbire. Kulcsvers ez is, akár a *Kettős világban* című, s nem véletlenül kezdőverse akkor a kötetnek, most pedig a ciklusnak is. Mégsem egyenes vonalú folytatása ez a *Kettős világban* között-problémájának: az égen lépkedő földmérő negatív leképezése inkább. Itt már „egyetlen szálon függ a szó”, s a „mesterség”, a vállalt létforma már „rángva” választja el a „fényt” az „éjszakától”. A vershelyzetet a kötet/ciklus elé helyezett alcím (Jegyzetek a félelemről) már alapvetően meghatározza. A „villámszaggatta táj”, a „tűzzel csíkos” levegő, a „minden vibrál és veszendő” lesznek e verstáj meghatározói. A társadalmi-politikai allúziókon túl azonban mindenképpen a lélek belső vergődéseire kell felfigyelnünk. A „roppant felhők — nagy, gomolyos agyvelők” metafora figyelmeztet arra, hogy mindez a „belső” tájra vonatkozik. A „mesterségem” (mint előbb a tájban a pontosság) belső fenntartó erő („ki elhited: fontos élnem”). A mesterséget megillető jelző s a vocativusi forma („te gyönyörű”) azonban ironikussá s egyben bizonytalanná változtatja ezt a hitet. Ez a bizonytalanság átterjed a kettősségek pólusaira is (erkölcs — rémület; fény

— éjszaka) — pontosabban azok áthidalási lehetőségére, s meg is kérdőjelezi azt. Az előző versekben előrejelzett harmónia szertefoszlott; itt minden összeilleszthetetlen, diszharmonikus. A „között” már nem a beláthatóság nyugodt pontja, inkább a sehova tartozásé, az otthon-talanságé. A lírai én mégis a vers címzettje mellett áll ki. A választás — mint ahogyan a további versekből is kitűnik — egyszerre óhaj és kényszer: „Nincs mód a tetre Vágyam: gondolat” (Eszmélet). A „lep-rás világ”, a „hová forduljon hát az ész?” dilemmája révén a lírai én megmártózik ugyan a közöny, a zsibbadás passzív közegében, de e közeg semmiképpen sem nyújthat megnyugvást. A megüresedett világban fogódzókat kell találni. Egyik ilyen fogódzó az anyag („En szeretem az anyagot, / s gyakran gondolok csontjaimra” — Alkony), melynek fogalma kitágul, s magába foglalja a test „anyagait” is. A testrészek, belső szervek versbe kerülésének funkciója, hogy létrehozzák a szervezet arányos, harmonikus felépítéséhez hasonlatos rendet: „A bőr ilyenkor sima csak, / a torok szorítása enged, / a csont a szemnél pontosabb, / és bizton támasztja a rendet” (Alkony). A szervek, testrészek belső rendje eredményeként létrejött „tisztá mozdulat” lesz az, ami ellensúlyozza a külvilág okozta közönyt és bénaságot. S a növények, fák, tárgyak rendje, állandósága („úgy egybenőttem / veled a hasító, kérésítő időben”; „te tartasz, barna törzs, te nagyszemű diófa” — Diófa). E program kiteljesedésének versei a *Tájképek*. A megfigyelés érzékenysége s a tájban rejlő pompa (az egyszerűség pompájának) és pontosság felfedezése a fő jellemzőjük, amelyet legesszenciálisabban a *Dél* című vers tár elénk: „Nagy ollóval vágja a nap / rövidre mind az árnyakat, / és úgy cikáz, hogy pontosan / mindennek pontos árnya van.” Vagy: „A hó, a hó. / Az öt háznak térdéig ér. / Fekete a függőleges, / és minden vízszintes fehér” *Város télen*). A robusztus, de robusztusságukban ártatlan dolgok világába vezetnek a *Szárzavillám* versei, a „megfagyott szökökkutak mozdulatlan eksztázisát” kínálva fogódzóul, hol őrként „járnak az utcán karcsú, roppant, / négy-emelényi angyalok”. A megnyugvás azonban nem tökéletes. Nem idillikus világ ez — magán hordozza az időtlenséget, az elmúlás fájdalmát is. „Hogy szerettem a képeket! / Istenem, mennyire szerettem” — áll *A képekről* című versben; a *Viadalban* pedig: „A két marokkal körbefoghatót, / Az állandót — a képeket szerettem.” A múlt idejű igék relativizálják a teljességélményt, inkább a lemondás hangja, mint a *Mesterségembe* című kulcversben felvetődött és elmélyített létkérdés megoldásának diadala cseng ki e két záróversből. Diadal helyett marad a viadal, válaszolhatunk a vers címével — a következő kötet/ciklus címe viszont új fordulatot, „napfordulót” ígér.

Nemes Nagy Ágnes harmadik kötetének címére (*Napforduló*) már annak idején várakozással figyeltek fel kritikussai, valami újat, páfordulást várva a kötettől. Az elvárásokat azonban gyorsan követte a kiábrándulás. „A kötet címe nyilván szimbólum, de aligha Nemes Nagy Ágnes költészetének fordulatát hivatott kifejezni — írja Simon Zoltán. — Nyilvánvaló, hogy amíg a költőnő ki nem lép abból a »köztes« állapotból, melyet most nagyon pregnánsan sikerült megfogalmaznia, lírája aligha fog kiteljesedni.” A kritika legnagyobb hibája abból adódik, hogy Nemes Nagy Ágnes költészetének magva éppen a között-állapot. Költészetének túlnyomó része épp e probléma köré szerveződik. A *Napforduló* is annak bizonyítéka, hogy a között-lét problémája már-már fenyegetően megnőtt, kiszélesedett, s nemcsak egy-egy verset ül meg, hanem a kötet egy részét foglalja le magának. A *Között* alcím alatt felsorakozó versek arról vallanak, hogy a között-probléma itt, ebben a kötetben/ciklusban burjánzik el legjobban, át- meg átszövi a verseket — itt éri sorsdöntő fordulat is —, ugyanakkor itt bomlanak ki s állnak össze egy egészé lehangsúlyosabban e költészet motívumai is. Nem véletlen az sem, hogy a programversként választott *Fa* című vers is épp a *Napforduló* című verseskötet kezdőverse volt, s az újabb versek közé sorolt, *Éjszakai tölgyfa* című is eredetileg ehhez a kötethez tartozott. E két vers s a *Között* alcím alá sorolt azonos című is egy, a lényegét meglelt költészet kristályosodási pontjait jelzi. A *Között* című vers címével is arra utal: már nevében nevezi, vállalja a között-problémát, s itt már nyilvánvaló, hogy a kettősség nemcsak feloldhatatlan állapot: e költészet lényegi vonása immár. A védekezésből vállalás lett; a „viadal” megszűnt. Nem a problémák passzív vállalásáról van azonban szó: a kettősség tudatos vállalása ez, a költészet melletti végső kiállás, kínjainak, ellentmondásainak tudatában. A *Között*ben három szinten ölt formát a között-állapot (az ég és föld — a nap és éj — az ég és éj között.) A harmadik szinten azonban megszűnik a két dimenzió. Itt már az egy közegbe szorult, menthetetlen kettősség üzen a versből. Egyszerre megszűnik a tér és idő kettős tagolása, mely el tudná helyezni (és semlegesíteni tudná) az ellentéteket. Feloldhatatlan állapot ez, mely magán viseli a tudat rángásait s a megélt idő terhelő súlyát egyaránt.

A *Között*ből kiinduló szálak az egész kötet/ciklus verseit áthatják, behálózzák. Az első versszak „zúzmarás, nagy angyalai” kísértének *A lovak és az angyalok* versciklusban is, újra felvillantva a lent (lovak) és fönt (angyalok) kettősségét. A sors, az egyedüli lehetséges vállalása ez: „Mert végül semmi sem marad, / csak az angyalok és a lovak. (...) Csak állnak és nincs semmi más, / csak látvány és csak látomás, (...) oly távol vannak, oly közel. / Talán ők már nem hagynak el.” A másik logikai szálát a már említett súly és tömeg képezi: „És lent a súly. A síkon röghegyek / nagy, mozdulatlan zökkenései, / amint feküsznek,

terdenállnak / az ormok és a sziklahátak, / a földtan szobrai." A „kövé gyűrődött azonosság" világa ez; robusztus, kietlen világ — fosszília-lét. A „szaggatások, hasgatások, / a víziók és vízhiányok", továbbá az „Éghajlatok. Feltételek. / Között. Kő. Tanknyomok." igei állítmány nélküli, többes számú felsorolása hozza létre atmoszféráját, benépesítői pedig (a ciklus további verseinek tanúsága szerint) az ásványok („az ásványok ártatlanok / s ártatlan a herélt" — Bűn) s a növények („Csak a növény a tiszta egyedül, / Nem ismer kategóriát" — *Szendioxid*). A „tölgyek néma megváltástana" uralja ezt a vidéket, s nem véletlenül, hiszen magából a fából nő ki a vers is („Valami zümmögés: a kérge-fosztott, / pikkelyes-gyökerű fenyőfaoszlop / rop-pant törzsében most halad / egy paleolit távirat." — Fenyő). S a „tölgymagasnyi fájdalom" az a közös pont, amelyben fa és költő egymásra talál — immár egybenő, olyannyira, hogy esetleg elszakadásuk fájdalommal járna („És mikor kidőlt a fa / Kiszakadt az éjszaka / / Nincs éj nincs szele / Nincs szökőkút nincs karom / Csak a sebhely krátere / Csak a sebhely krátere / Vállamon" — *A hindu énekekből* — *A remete*; lásd még: *Lélegzet*). A fosszílialet másik benépesítői a kövek, sziklák — s megformált változatuk: a szobrok. Ennek programszerű megfogalmazását kísérhetjük nyomon a *Szobrok* egy versszakában:

„Nincs makacsabb, makacsabb,
egy kőbe dobod magadat,
egy tárgyba dobod, egy kőbe dobod
eleven nyakadat,
ez már kőbeli évszak,
lecsavarva az élete félvak,
ki véste ki ezt a közönyt?
ki volt, aki hegynyi palából
eleven nyakadat?"

s a *Szobrokat vittem* versben is. És sorolhatnánk tovább az ars poetica értékű verseket — Nemes Nagy Ágnes költészetének legpatinásabb alkotásait —, a *Hasonlatot*, *A formátlant*, a *Madár* címűt, mely utóbbiban a madármotívum a fával való egybenövés rokon motívuma. Nem nehéz megállapítanunk s egyben megfejtenünk e képiséget: a költészet tájairól van itt szó, a költészet aureólája világítja be e mozdulatlan, súlyos köveket, szobrokat, tárgyakat: „Fent, fent a tömbök. Déli fényben állnak. / Az én szívemben boldogok a tárgyak" (*A tárgyak*). Vagy:

„Mert fény van minden tárgy fölött.
A fák ragyognak, mint a sark-körök.
S jönnek sorban, derengő végtelen,

fény-sapkában 92 elem,
mind homlokán hordozva mását —
hiszem a test feltámadását.”

(A tárgy fölött)

E költészet a követ, szobrot, a tárgyakat választotta tájául. A szilárdat, az időtlent s egyben időállót, mely úgy időtlen, hogy közben átrobogott rajta a történelem összes viharával. E választás legtisztábbban, legtömörebben az *Amikor* c. versben kristályosodik ki:

„Amikor én istent faragtam,
kemény köveket válogattam.
Keményebbeket, mint a testem,
hogy, ha vigasztal, elhihessem.”

S hogy a költő kövesse is a tárgyak, anyagok jellegét: sűrít, csiszol és lefarag. Nemes Nagy Ágnesnél egy szilárd, tiszta, s már-már kőzetnyi pontos költészet nőtt ki egy ilyen ars poeticából.

A *Napforduló*ban érnek be tehát Nemes Nagy Ágnes motívumai, és stílusa is itt bontakozik ki legerőteljesebben. Az előző kötetek/ciklusok lépésről lépésre alakították ki ezt a költészetet. Már a *Kettős világban* kötetben/ciklusban is megjelennek a motívumok, de nem ilyen céltudatosan. Esetlegesnek tűnhetnek, a táj vagy az emlékek spontán elemeiként is felfoghatók. A *Száravillámban* már hangsúlyosabban sorakoznak fel, s elmélyül a versről való gondolkodás is. A *Napforduló* nem új motívumokat, a meglevőket strukturálja és látja el szimbolikus erővel. A fa, a madár itt válik menedékké, itt rengeti meg a költészet talaját a feloldhatatlan kettősség, épülnek be a talajba a lovak, az égbe az angyalok, s hogy a mesterség gyötrelmei elviselhetőek legyenek, e költészet „istent” emel maga fölé, mely vigasztalja. Az „isten” is hasonlít e költészetéhez: anyaga a kő, a tárgyak, motívumok pedig mintegy átlényegülnek aureólájuk alatt. A rím, a ritmus helyenként egészen felerősödik, szinte rituális játékká növeli a versek artisztikus jellegét. Fokozatosan, a szemünk láttára épül fel, szintetizálódik ez a versvilág a *Napforduló*ban.

A *Napforduló* olyan értelemben napforduló, hogy Nemes Nagy Ágnes itt jelöli ki, itt nevezi meg épülő versvilágának állomását.

*

Épülő versvilágról szólunk — szándékosan. Nemes Nagy Ágnes költői pályája azzal, hogy kiteljesedett, még nem befejezett is. Lírájának legújabb szakaszát az *Egy pályaudvar átalakítása* című ciklusban kell

keresünk, de még ezt a ciklust is nyitottként kell szemlélnünk, melynek folytatása bármikor hozhat fordulatot e költészetbe. Mivel az említett ciklus nem csupán a költői opus új alkotásait öleli fel, főként azokat a verseket vesszük szemügyre az eddigi kontextus tükrében, amelyek a *Között* című gyűjteményes kötet kiadása óta új verseknek számítanak — ezekben keresve e költészet újnak ígérkező állomásait, vonásait.

A ciklusba sorolt régebbi versek között mindenekelőtt két olyan gondolatsíkot kell felismernünk, amelyek az új versek világát hivatottak előrejelezni. Egyrészt a *Négy kocka*, a *De nézni*, a *Dalszöveg* és *A látvány* című versekben felvillantott gondolatok, szentenciózus megállapítások továbbélését kell nyomon követnünk az új versekben: a „vonnának itt még részletek, — minek?“, az „egy-két vonal csak, jel-törmelékek, / megkísérelt értelmezések” megállapításokra, s ezek paradoxonára: a „bár nem segít, de nézni, nézni” gesztusára gondolunk itt, mely utóbbiban „a tárgyak változásai” s a „látvány” dominálnak már-már expresszionista áradással:

„Mert élesek, mert élesek
a képek mind, mert élesek,
vakít ez a hangtalan szűföldés,
amint jönnek és körbemennek
az ón, a kén, a madarak,
a repülések, kiterjedéstelen,
elektronhéjuk-vesztett égitestek
sűrűségébe összehajtvá,
labdába gyúrt gyökök,
amint forognak végeérhetetlen
egy szüntelenül égető jelenben,
ahol nincsenek térközök.”

(*A látvány*)

S mindez — az eddigi versek tanulsága szerint is — a lélek belső tájaira vetítődve: „Amint a látvány bent tapasztja végig / a koponyám falát, mint körmozi.”

A létérzékelés komplexitását készítik elő ezek a versek, de nemcsak „körmozi” nagyságú vásznakot villantva fel: a kozmikus méretekkel szemben ott áll a parányi, apró tárgyak, a „részletek” világa is, miként *Az utca arányaiban* olvasható. S nemcsak térben kifeszített vásznak ezek: idővásznak is egyben, hiszen ahogyan a *Dalszöveg* „26 ezer évében” és „hulló gyümölcsének” egyetlen pillanatában, a *Villamos-végállomás* „ágyúgolyónyomában” és „jégkrém kapható” feliratában is az idő dimenzióit és „arányait” kell felfedeznünk.

A másik gondolatsíkot szintén a *Dalszöveg* vezeti be: az urbánus tartalmak, a „víkendházak alkonyulnak” felismerése ez. Ezek a vonások fogják egybe a *Villamos-végállomás*, a *Múzeumi séta*, a *Teraszos tájkép*, *A Föld emlékei* és az *Amerikai állomás* című verseket, melyek között csak az utóbbi van sorokba tördelve, a többi prózavers: ritmikus próza. A *Villamos-végállomás* az előző gyűjteményes kötet *Egy pályaudvar átalakítása* című versével párhuzamos vers. Mindkettő prózavers, s a *Villamos-végállomás*ban a pályaudvar, a környék anatómiája, a civilizáció építő-romboló munkája (a „mészárlás” és „gyógyítás”) folytatódik. Múlt- és jelenérzékelés összemosódása a vers — formailag is: a kihagyásos közlésben az „időhegesztés kékes ívei” sejlenek fel. A látványnak ugyanaz a relatív volta tárul fel, mint a *Múzeumi sétában* is, újra idézve a „bár nem segít, de nézni, nézni” gesztusát. Valóság- és emléksíkok egymásra csúsztatása a *Múzeumi séta*, ugyanakkor a hétköznapi tartalmak és a történelem patinájának szembesítése is. A nézőpontcsúszások, a látványok rétegződése, szintézise a *Teraszos tájkép*ben külső formai jegyet is kap: ahogyan az előbbieken a „séta” a beláthatóság alkalma, eszköze, úgy lesz a „teraszos” építkezés (a versé is!) a látvány befogadásának formája és módja. S egy-egy megnevezett, „számozott” sík mögött a történelem, a civilizáció „síkjaira”, a „lét lélegzetére” asszociálhatunk. Az idő rétegződését — de egyben komplexitását is — érzékelteti áttételesen *A Föld emlékei* című vers is, melyben a növények: „évszázadok szignáljai”. Itt minden a komplex létérzékelés elemévé, így az egyedi is a „Föld ismétlődő emlékeivé” válik: a lift „egy meg-megzökkenő, derengő zúgás ég és föld között”. A „dolgok ormaira” érkezett immár a költő, s ilyen jellegzetes „orom” a több versben is előforduló állomás. A szemlélődés pontjai ezek a pályaudvarok villamos-végállomások, melyekből a lét időben, térben, szüntelen változásában, egyediségében s komplexitásában egyaránt belátható. Az egyeditől az általánosig haladva az analízistől a szintézisig jutott el a költészet „a jelenlét nem sziget” gondolatának mély átélésével.